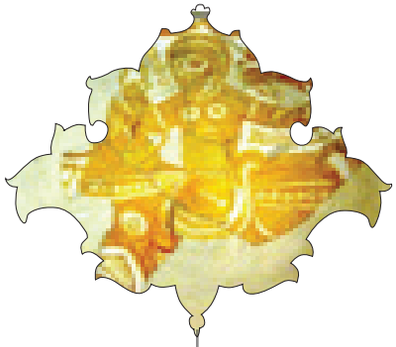

تحلیل مضمونی طرح و نقش در سفالینه‌ها، نسخ مصور و نقاشی‌های دیواری فاطمیان

دکتر مهناز شایسته‌فر

فتانه محمودی

تاریخ دریافت مقاله: ۸۹/۲/۱۰

تاریخ پذیرش مقاله: ۸۹/۴/۱۵

چکیده

تشکیل دولت فاطمی‌موفقیت آمیزترین دستاورد سیاسی شیعه اسماعیلی بوده است. تقریباً هم‌زمان با شکل گیری این دولت در شمال آفریقا، دولت آل بویه در ایران در حال تکوین بود. روابط این دو سلسله شیعه، حسنه و در خور توجه بوده است. سلسله فاطمی در سال ۲۹۷/۹۰۹ توسط تشکیلاتی بسیار پیشرفته فکری و اجتماعی، به نام نهضت اسماعیلیه، که خود بخشی از مذهب تشیع بود، شکل گرفت. این حکومت شیعه مذهب در غرب دنیای اسلام سبب شکوفایی انواع هنرها، صنایع، رونق اقتصادی و پیشرفت فرهنگی بسیاری شد.

از جمله‌ی این هنرها، هنر نگارگری است. هنرمند دوره فاطمی، هم بر زمینه‌ی حساس کاغذ و هم بر زمینه‌ی سرد و بی‌روح دیوارها و هم‌چنین بر روی سفالینه‌ها، نقش آفرینی کرده است. موضوع‌های مورد بررسی در این مقاله با تأکید بر نمونه هنرهای مصور و از آن جمله نگارگری و آن هم بر اساس مضامین درباری، (شامل موضوعات غنایی، مباحث مرتبط با خلفا، زندگی درباری و ...)، مضامین نمادین، اجتماعی و جنگ و شکار طبقه‌بندی شده است. جامعه آماری این مقاله بر اساس ۱۸ نمونه مصور تنظیم شده است.

این بررسی مضمونی بر نمونه آثار سفالینه، نقاشی‌های دیواری و تک برگ‌های آسیب دیده نسخ مصور صورت گرفته است. بنا بر یافته‌های تحقیق، این‌گونه به نظر می‌رسد که آنچه همواره مورد نظر هنرمندان فاطمی‌بوده، بهره‌گیری از مضامین دنیوی و تجسم دقیق‌تر محتوای اثر و نوعی طبیعت‌گرایی در آثار بوده است.

اهداف مقاله:

۱- دستیابی به پیامد عقاید شیعی فاطمیان، بر هنرهای تزیینی و تجسمی آن‌ها.

۲- شناسایی مضامین آثار مصور و منقوش دوره فاطمی.

سئوالات مقاله:

۱- آیا تعصبات و گرایش مذهبی خلفای فاطمی‌بر نوع نقوش هنرهای تزیینی و تجسمی‌آن‌ها تأثیری داشته است؟

۲- آثار مصور و منقوش هنرهای فاطمیان دارای چه مضامینی هستند؟

واژگان کلیدی: فاطمیان، عقاید شیعی، مضمون و محتوا، هنرهای تزیینی و تجسمی

گروه هنر اسلامی، دانشکده هنر دانشگاه تربیت مدرس
Shayestm@modares.ac.ir

دانشجوی دکتری گروه پژوهش هنر دانشگاه تربیت مدرس، مربی هنر و معماری دانشگاه مازندران
mahmoudi1965@gmail.com

این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی: "دانشنامه هنر شیعی" است که در مرکز تحقیقات هنر اسلامی نگاره در حال انجام است.

Archive of SID

www.SID.ir

مقدمه

مغرب اسلامی‌حوزه وسیعی از جغرافیای اسلام است که از غرب مصر تا اقیانوس اطلس کشیده شده است.[۱] فاطمیان با از میان برداشتن طولونیان،[۲] ایخشیدیان[۳] و اغلبیان[۴] روی کار آمدند.[۵] اینان مدعی بودند تبار علوی دارند و نامشان از نام فاطمه (س) دختر پیامبر (ص) گرفته شده است.[۶] حکومت فاطمیان به عنوان یکی از بزرگ‌ترین حکومت‌های اسلامی، در مصر، سوریه و شمال آفریقا استقرار یافت.[۷]

فاطمیان پس از تسلط بر مصر، قلمرو خود را به شام و فلسطین گسترش دادند. در پایان سده دهم/ چهارم، حکومت فاطمیان در اوج عظمت خود بود. نام خلیفه‌ی فاطمی‌در خطبه‌های نماز جمعه از اقیانوس اطلس تا دریای سرخ و نیز در یمن، مکه، دمشق و حتی عراق، خوانده می‌شد. خلیفه‌ی فاطمی‌مصر، رقیب قدرتمند خلافت «عباسیان بغداد»، از برخی جهات بر آنان نیز پیشی گرفته و تهدیدی جدی برای عباسیان به شمار می‌آمد.[۸]

به طور کلی، فتح مصر توسط فاطمیان تأثیر بسیاری بر جهان اسلام و به ویژه در تاریخ سیاسی مصر داشته است، زیرا در همین زمان، مصر برای اولین بار در دوره‌ی اسلامی، به مرکزیت جهان اسلام درآمد. مدت خلافت فاطمیان را که از دو سده تجاوز کرد، می‌توان به دو دوره تقسیم نمود: دوره‌ی اول، حدود یک سده است و خلفای این دوره به قدرت شخصی ممتاز بودند و در دوره‌ی آن‌ها آداب، علوم و فنون شکوفا شد. دوره‌ی دوم، خلفا ناتوان بودند. بیشتر آن‌ها به هنگام به دست گرفتن حکومت، کودکان صغیری بودند و این امر، فرصت را برای بعضی وزرا فراهم ساخت تا مسئولیت هدایت و صدارت حکومت را به متقبل شوند.

تأثیرات فرهنگی فاطمیان در آفریقا تا مدت‌ها پس از آن که قدرتشان کاهش یافت نیز، پایدار ماند.[۹] فاطمیان در مصر تغییری در تشکیلات و قوانین کهن این کشور ایجاد نکردند. آن‌ها قوانین مذهبی خود را به نهادهای موجود پیشین افزودند. قاهره به دلیل اعیاد و جشن‌هایش معروف شد. عید شیعی غدیرخم و عاشورا با تشریفات خاصی برگزار می‌شد. حتی جشن «سیلاب نیل» که از زمان فراعنه باقی‌مانده بود برگزار می گردید.[۱۰]

با شروع جنگ‌های صلیبی اول در پایان سده، فاطمیان بیت‌المقدس را از دست دادند. آن‌ها تا آن زمان، بر شهرهای ساحل فلسطین و شام تسلط داشتند. اندکی بعد، خلافت فاطمی‌در داخل شروع به از هم پاشیدن کرد و خلفا قدرت خود را از دست دادند. در این زمان صلاح‌الدین ایوبی به راحتی توانست در زمان آخرین خلیفه فاطمی که در بستر مرگ افتاده بود، به حکمرانی دویست ساله آن‌ها که آمیخته با تعصبات مذهبی بود، پایان دهد.[۱۱] از اهداف مهم فاطمیان، مغلوب کردن خلفای عباسی و توجه کامل به جانب شرق بود.[۱۲]

خلفای فاطمی‌علیرغم داشتن تعصبات مذهبی، گرایش بسیاری به هنرهای گوناگون داشتند. از این رو آثار و بناهای ارزشمندی از خود به جای گذاردند.[۱۳] با وجود برخورد سخت‌گیرانه فقها و علمای دین، نسبت به بعضی از اعمال فرمان‌روایان و نیز تمایل آنان به هنرهای مختلف، خلفا بسیاری از نظرات فقها، از جمله ممنوعیت تصویرکردن اشکال انسانی و حیوانی را نادیده می گرفتند[۱۴] که این امر در دوره‌ی فاطمی‌در بسیاری از موارد از جمله کنده‌کاری‌های عاج، چوب، نقاشی، سفالگری و حتی انواع شیرینی که به اشکال انسانی و حیوانی تهیه می‌شدند، تعمیم یافت.

شوکت و قدرت فاطمیان به لحاظ سیاسی و تا حدودی فرهنگی و هنری تا میانه سده یازدهم/پنجم در حال تعالی بود. اما اندکی پس از سال ۴۲۹/۱۰۵۰ در اواسط خلافت طولانی المستنصر (۱۱۰۸-۱۰۴۸/۴۸۷-۴۲۷)، (خلیفه هشتم) مشکلات مالی و خشک‌سالی بالا گرفت.[۱۵]

در این مقاله پس از گریزی به جایگاه هنر در نزد فاطمیان، تصاویر را در هنرهای تزیینی و تجسمی‌بر اساس مضامین استفاده شده مورد بررسی قرار می‌دهیم. اگرچه هدف اصلی این مقاله بررسی آثار نقاشی‌های فاطمیان است، اما به دلیل کمبود تصاویر و نبود نسخ مصور، از نمونه آثار تجسمی‌دیگر، همچون: نقاشی‌های دیواری و نقوش سفالینه‌ها جهت تبیین بحث استفاده می‌شود.

۱ - عبدالله ناصری طاهری، تاریخ گسترش اسلام در شمال آفریقا و اروپا از آغاز تا سقوط اندلس، تهران، مؤسسه انتشاراتی روزنامه ایران، ۱۳۸۱، ص۷.

2 - Tulunids

بنی طولون/طولونیان نخستین سلسله مستقل مصر اسلامی‌در سده نهم/ سوم. (برای اطلاعات بیشتر رجوع کنید به کلیفورد ادموند باسورث، سلسله‌های اسلامی‌جدید، راهنمای گاهشماری و تبارشناسی، ترجمه‌ی فریدون بدره‌ای، تهران، انتشارات مرکز بازشناسی اسلام، ص۱۳۴.)

3 - Ikhshidids

سلسله‌ای از ترکان که دو نسل در خدمت عباسیان بودند و در سده ۴/۱۰ به حکومت رسیدند (همان منبع، ص ۱۳۷).

4 - Aghlabids

اغلبیه/اغلبیان: سلسله‌ای از امرای عرب شمال آفریقا در سده یازدهم/ پنجم (همان منبع، ص ۸۵)

۵ - باربارا برند، هنر اسلامی، ترجمه‌ی مهناز شایسته‌فر، تهران، مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۳، ص۴۶.

۶ - کلیفورد آدموند باسورث، سلسله‌های اسلامی‌جدید، پیشین، ص ۱۴۰.

۷ - دوران خلافت فاطمیان (۱۱۷۱-۹۰۹/۵۶۷-۲۹۷) به مدت ۲۷۰ سال به طول انجامید، (ریچارد اتینگ‌هاوزن و الگ گرابر، هنر و معماری اسلامی(۱)، ترجمه‌ی یعقوب آژند، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۸۶، ص۲۳۱).

۸ - شجاع الدین شفا، ایران در اسپانیا، ترجمه‌ی مهدی سمسار، تهران، نشر گستره، ۱۳۸۵، ص۴۸۳.

۹ - نعمت اسماعیل علام، هنرهای خاورمیانه در دوران اسلامی، ترجمه‌ی عباسعلی تفضلی، مشهد، نشر آستان قدس رضوی، ۱۳۸۶، ص۹۸.

۱۰ - برنارد لوییس و دیگران، اسماعیلیان، ترجمه‌ی یعقوب آژند، تهران، انتشارات مولی، ۱۳۸۶، ص۱۸۲.

۱۱ - کلیفورد ادموند باسورث، سلسله‌های اسلامی‌جدید، پیشین، ص۱۴۱.

۱۲ - مهناز شایسته‌فر، دیباچه‌ای بر هنر ایرانی اسلامی، تهران، مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۶، ص۳۹.

۱۳ - از میان بناهای برجای مانده از دوره‌ی فاطمی، مقبره از جایگاه بسیار رفیعی برخوردار بوده است. تعداد آن‌ها مسلماً بسیار بیشتر از هر نوع بنای باقی مانده دیگر است. تنها در قاهره در برابر پنج مسجد برجا مانده، چهارده بنای آرامگاهی وجود دارد. (رابرت هیلن برند، هنر و معماری اسلامی، ترجمه اردشیر اشراقی، تهران، انتشارات روزنه، ۱۳۸۶، ص۷۳.) هم‌چنین از اوایل دوره‌ی فاطمی‌در قاهره، دو مسجد بزرگ جامع باقی مانده است. مسجد معروف الازهر هم زمان با ساخت شهر بنا شد تا جایگاه اصلی مراسم عبادی باشد. دومین مسجد کهن فاطمی، مسجد الحاکم است. (ریچارد اتینگهاوزن و الگ گرابر، هنر و معماری اسلامی(۱)، پیشین، صص ۲۷۳و ۲۴۰.)

۱۴ - ثروت عکاشه، نگارگری اسلامی، ترجمه‌ی غلامرضا تهامی، تهران، انتشارات سوره، ۱۳۸۰، صص ۴۵ و ۴۳.

۱۵ - ریچارد اتینگهاوزن و الگ گرابر، هنر و معماری اسلامی(۱)،

Archive of SID

www.SID.ir

جایگاه هنر سفالگری، کتاب‌آرایی و نقاشی‌های دیواری دوران فاطمیان

مصر در دوره‌ی فاطمیان موقعیتی برجسته در جهان اسلام پیدا کرد و نه تنها نقطه مرکزی فعالیت‌های وسیع تجاری از اسپانیا در غرب و هند در شرق و حتی فراتر از مناطق اسلامی گردید بلکه، به صورت یکی از مراکز تولیدی عظیم جلوه‌گر شد و همین امر موجب شد که دوره‌ی فاطمی‌در تاریخ اهمیتی در خور توجه پیدا کند.[16]

دوران فاطمیان را می‌توان رنسانسی در هنر اسلامی در نظر گرفت. از دیدگاه مورخان و پژوهشگران هنری، اهمیت هنر این دوران از نظر جغرافیایی و تاریخی در ایجاد پلی تاریخی و مکانی بین شرق و غرب در جهان اسلام نمود می‌یابد. اثرات هنر سلسله‌ی امویان، هنر دوران عباسیان و نیز هنر کاملاً متفاوت‌تر در شرق جهان اسلام، ایران، در هنر این دوران نهفته است. فاطمیان که بر جنوب دریای مدیترانه حاکمیت یافتند، وارث میراث هلنی‌ها نیز شدند و به وسیله‌ی ارتباط با قدرت‌های مسیحی در شمال، عقاید و گرایشات جدیدی در هنر اسلامی‌پدید آوردند. هنر مصر که احتمالاً یکی از مهم‌ترین شهرهای اسلامی‌سده‌ی یازدهم/ششم به شمار می‌رود، در برگیرنده این مشخصات و خصوصیات است.[17]

شکوفایی هنر در مصر حتی در دوره‌ی ناتوانی دولت فاطمی‌نیز ادامه یافت و فرهنگ و هنر آن به خارج مصر هم کشیده شد.[18]

هنرها و صنایع در دوران فاطمیون به حدی تخصصی شد که شمار طبقات مختلف هنرمندان به ۲۱۰ مورد رسید. تولیدات طبقه‌ی فرودست و متوسط، سیر صعودی پیمود و دست کم در مورد کاغذ، بسیاری از کارخانه‌های آن به سطحی رسیدند که می‌توان آن‌ها را با ایام جدید مقایسه کرد.

شرایط تجاری آن دوره به تدریج تأثیراتی منفی به دنبال داشت و سبب شد نقش‌مایه‌های اشیایی که تولید انبوه داشتند، مثل منسوجات و سفالینه‌ها، تکراری شوند و اصالت و زیبایی خود را از دست بدهند.[19]

در کارگاه‌های دوره فاطمی‌در مصر، برخی از زیباترین فرآورده‌های هنری و صنعتی اسلامی‌در زمینه فلزکاری،[20] کنده‌کاری،[21] پارچه بافی[22] و ظروف بلورین[23] ساخته می‌شد.[24]

یکی از هنرهای فاطمیون، ساختن سفالینه‌های منقوش و زرین‌فام است. در حفریات فسطاط[25]، تعداد قابل‌توجهی از قطعات سفال لعابی شفاف، یافت شده که نشان می‌دهد صنعت سفال‌سازی لعابی براق که در دوره طولونی مصر معمول بود، در دوره‌ی فاطمی‌به رشد و شکوفایی رسیده است. ارزش این سفالینه‌ها در شکل‌های رنگی انسانی و حیوانی است که آن‌ها را زینت می‌بخشد. به سبب کمبود نسخه‌های خطی مصور فاطمی، نقش‌مایه‌های متنوع ظروف سفالی، در یافتن اطلاعاتی در خصوص ویژگی نقاشی فاطمی‌راهنمای بصری مفیدی خواهد بود. موضوع نقاشی‌های ظروف، شامل نقاشی‌هایی است که به طبقه‌ی درباری اختصاص دارد مانند مجالس رقص و می گساری و نوازندگان یا تصویر امرا در حال رفتن به شکار و همچنین موضوعاتی برگرفته از زندگی روزانه.[26] عناصر مشترک نگاره‌ها و ویژگی‌های نقاشی فاطمی، پیکره‌هایی را به نمایش می‌گذارد که دارای چشمانی درشت و بادامی، بینی عمودی، لب‌های متمایز و ابروان کمانی هستند. همچنین نگاره‌های دوره فاطمی‌دارای رنگی ملایم هستند.

به دلیل انگشت شمار بودن تصاویر به جای مانده از این دوره و از بین رفتن نسخ مصور، بیشتر مباحث این بخش در مورد نقاشی‌های دیواری باقی مانده از حمامی‌در مصر و کلیسایی در ایتالیا است.

در مورد نقاشی، هم‌چون بسیاری موضوعات دیگر هنر فاطمی، منابع ارزشمند ادبی، ما را به این نکته متوجه می‌سازد که آثار اندک بر جا مانده، تا چه اندازه در انعکاس شکوه و تنوع آثار آن عصر نابسنده‌اند. به عنوان نمونه، خلیفه الآمر، کوشکی[27] داشت آراسته به تصاویر شاعران مشهور که هر شمایل با عباراتی از آثار آن شاعر همراه بود.[28] ولی امروزه اثری از کوشک‌ها و قصرهای فاطمیان بر جای نیست.

علیرغم تخریب تقریباً تمامی‌نقاشی‌های تزیینی قصرهای فاطمیان، برحسب اتفاق حدوداً هزار تصویر بر سقف بنای نمازخانه کاخ شاهی در پالرمو[29] محفوظ مانده است که اساساً منشأ فاطمی‌دارد، اگرچه گاهی تأثیرات جنوب و غرب اروپا نیز در آن‌ها دیده می‌شود.[30] این نمازخانه به سفارش راجر دوم[31] ساخته شده است. سقف آن به سبک مسلمانان با مقرنس‌های چوبی تزیین شده است. موضوع‌های مورد استفاده در مقرنس‌ها گاهی همراه با خط کوفی، شامل جانوران واقعی و افسانه‌ای، شیرها، شیردال‌ها، بازها و مردان و زنان نشسته با جام‌های نوشیدنی یا ابزارهای موسیقی است. حضور شطرنج بازان در چادر یا کشیدن آب از چاه هم از دیگر موضوعات مقرنس‌ها است که به احتمال قریب به یقین، از مصورسازی کتاب نشأت گرفته تا از تزیینات دیواری.

۱۶ - ریچارد اتینگ‌هاوزن و الگ گرابر، هنر و معماری اسلامی(۱)، پیشین، ص۲۴۴.

۱۷ - مهناز، شایسته‌فر، رمز و راز هنر اسلامی‌در آفریقا و ایران، دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی، سال اول، شماره دوم، بهار – تابستان ۱۳۸۴، صص ۱۰۷-۱۰۵.

۱۸- نعمت اسماعیل علام، هنرهای خاورمیانه در دوران اسلامی، پیشین، ص۹۸.

۱۹- ریچارد اتینگ‌هاوزن، هنر و معماری اسلامی(۱)، پیشین، ص۲۴۴.

۲۰- فاطمیان در ساختن اشیاء فلزی به مقام بلندی رسیدند. برخی از این آثار به عنوان لوازم زندگی مورد استفاده قرار گرفت، مانند ابریق‌ها و ظروف. ولی بعضی از اشیاء فلزی تنها جنبه‌ی تزیینی داشتند. (نعمت اسماعیل علام، هنرهای خاورمیانه در دوران اسلامی، پیشین، ص ۱۱۰).

۲۱- یکی از هنرهای مهم دوره فاطمیان کنده‌کاری روی عاج و چوب است. تصاویر مورد استفاده در این کنده‌کاری‌ها شباهت زیادی به سفالینه‌های زرین فام دارد. عناصر گیاهی، حیوانی و انسانی در تزیین این کنده‌کاری‌ها استفاده می‌شد. (ریچارد اتینگ‌هاوزن و الگ گرابر، هنر و معماری اسلامی(۱)، پیشین، ص۲۵۳).

۲۲- دوره‌ی فاطمی به جهت رونق زیاد کارخانه‌های بافندگی به اسم دورالطراز ممتاز بود. معمولاً پارچه‌های دوره‌ی فاطمی‌با حاشیه‌هایی مزّین به اشکال هندسی مکرر و شش ضلعی تزیین می‌گردید و در تمام آن‌ها شکل پرنده یا حیوان به صورت روبه رو و یا پشت به هم دیده می‌شوند. البته کتیبه‌هایی به خط عربی بر روی این پارچه‌ها نیز کار شده است. (نعمت اسماعیل علام، هنرهای خاورمیانه در دوران اسلامی، پیشین، ص۱۱۵). کلمه‌ی عربی «طراز» در اصل از واژه‌ی پارسی ترازیدن (سوزن دوزی کردن) نشأت گرفته است. در کارگاه‌های طراز دوره فاطمیان در مصر، پارچه‌هایی برای لباس، ردای تجلیلی و ... می‌بافتند. (پاتریشیا بیکر، منسوجات اسلامی، ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران، انتشارات مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۵، ص ۶۰).

۲۳ - در میان جالبترین اشیایی که در دوره فاطمیون ساخته شدند می‌توان به اشیاء سنگ بلور و شیشه‌های تراشیده اشاره داشت. این اشیاء در کنار طلا و نقره، از اشیاء بسیار با ارزش دوران فاطمی‌بوده است. (باربارا برند، هنر اسلامی، ترجمه‌ی مهناز شایسته‌فر، تهران، انتشارات مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۳، ص ۶۰).

۲۴- کلیفورد ادموند باثورث، سلسله‌های اسلامی، پیشین، ص۱۴۲.

۲۵ - فسطاط نخستین شهری است که مسلمانان در مصر ساختند. این شهر پس از بنا شدن، به سرعت رونق یافت. فسطاط بر مشرق رود نیل قرار دارد. گفته‌اند فسطاط عروسی است که کوه مقطم، تاج آن و رود نیل، گردن‌بند مروارید گونه آن است. این شهر به دلیل قرار گرفتن در کناره رود نیل، دارای باتلاق‌های زیادی بوده است. (محمد معین، فرهنگ فارسی، ج ششم (اعلام)، ج پنجم، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۲، ص۱۳۶۵).

۲۶ - نعمت اسماعیل علام، هنرهای خاورمیانه در دوران اسلامی، پیشین، ص۱۱۱.

۲۷ - خلیفه الآمر، دهمین خلیفه فاطمی‌است (برنارد لوییس و دیگران، اسماعیلیان، پیشین، ص۲۲۵).

۲۸ - رابرت هیلن برند، هنر و معماری اسلامی، پیشین، ص۶۷.

۲۹ - پالرمو شهری در شمال غربی جزیره سیسیل در جنوب ایتالیا است.

۳۰ - همان، ص۶۸.

31 -Roger II

Archive of SID

www.SID.ir

از طرف دیگر تحولات نقاشی پیکره‌ای این دوره را تاحدی می‌توان هم‌پایه‌ی مطالعه‌ی تزیینات ویرانه‌های شهر قدیمی‌فسطاط مورد بررسی قرار داد[۳۲] و لذا می‌توان اظهار داشت در مصر نیز هنر چهره‌پردازی معروفیت داشته و معمول بوده است. هم‌چنین این نکته قابل ذکر است که در کنار مسلمانانی که در راه و روش زندگی خود از پند و موعظه‌ی عالمان دین پیروی می‌کردند و به تصویرگری روی نمی‌آوردند، مسلمانانی هم بودند که به نقاشی عشق می‌ورزیدند و در این زمینه به پندهای این موعظه‌گران دینی گردن نمی‌نهادند.[۳۳] در ادامه مضامین به کار رفته در هنرهای تصویری مختلف فاطمیان بررسی می‌شود.

تحلیل مضامین نقوش سفالینه‌ها، نسخ مصور و نقاشی‌های دیواری دوره‌ی فاطمیان

در تزیینات هنر دوره فاطمیان، نقوش گیاهی بیش از دیگر نقوش کاربرد داشته و عناصر تشکیل دهنده‌ی این تزیینات شامل: شاخه‌ها، گل‌ها و برگ‌های نخل، بیشتر از نوع ریسه‌های پیچیده و در هم تنیده، بودند. علاوه برکاربرد نقوش گیاهی یا اسلیمی، تزییناتی نیز متشکل از تصاویر انسان و حیوان در حالت‌های گوناگون و در بسترهای متنوع به جز مکان‌های مذهبی استفاده می‌شدند.[۳۴]

روش کار و گزینش تصاویر در بررسی مضامین طرح و نقش هنرهای دوره فاطمیان براساس تقسیم‌بندی موضوعی نمونه‌هاست.

۱- مضامین بزم درباری (تصاویر امرا، خنیاگران، مجالس رقص و ...)

۲- مضامین نمادین.

۳- مضامین زندگی روزمره.

۴- مضامین جنگ و شکار.

در شرح تصاویر، برای مضامین درباری هفت تصویر شامل سه نقاشی دیواری و چهار سفالینه، مضامین نمادین سه تصویر شامل یک سفالینه، یک نقاشی دیواری و یک تک‌ورق، مضامین اجتماعی چهار تصویر شامل چهار تک‌ورق مصور و برای مضامین جنگ و شکار، چهار تصویر شامل یک سفالینه و سه تک‌ورق مصور در نظر گرفته شده است.

مضامین درباری

خلفای فاطمی‌علی‌رغم داشتن اعتقادات دینی و تعصبات شیعی خود، به دلیل زندگی در قصر و برخورداری از انواع تجملات و گنج‌ها، به همان سبک حاکمان و شاهانِ پیش از خود، مجالس جشن و شادی، شراب‌خواری و رقص برپا می‌کردند. هنرمندان این دوره نیز برخی گوشه‌های زندگی خلفای فاطمی‌را به تصویر می‌کشیدند. تصاویر موجود در مضامین درباری، نمایان‌گر نوع زندگی صاحبان کاخ و موضوعات درباری از جمله رقص، آواز و موسیقی و ... هستند.

اولین نمونه قابل بررسی نقاشی دیواری (فرسک)[۳۵] باقی مانده از دوره فاطمی در یک حمام قدیمی‌است. این حمام احتمالاً حمامی‌سلطنتی و برای استفاده خواص بوده است(تصویر۱). بر دیوارهای این حمام، تصاویر شخصیت‌های درباری و رقاصه‌ها است که بسیاری از آن‌ها به دلایلی آسیب دیده و یا شاید در دوره‌های بعدتر توسط افراد متعصب و مخالف شمایل‌نگاری از بین رفته‌اند.

این نگاره، جوانی نشسته را با جامی‌در دست به نمایش می‌گذارد. مرد جوان دستار عربی بر سر دارد وهاله‌ای دورسرش نمایان است. البته این ویژگی در همه‌ی آثار هنر فاطمی‌به چشم نمی‌خورد و وجود این نشانه شاید پایه و اساس خاصی نداشته باشد. لباس او دارای طرح‌های برگ مانندی است. از پشت کمر و زیر دو دستِ مرد جوان، طرح یک شال به حالت مواج قابل مشاهده است حالت مواج شال وهاله دور سر یادآورِ آثار ساسانی، نمایش فرّ و شکوه است. این شخص در زیر طاقی نشسته و در مقابل چهره مرد در سمت چپ، دایره‌ای که داخل آن رنگ شده دیده می‌شود. احتمال دارد این شخص یکی از درباریان و یا شاهزادگان فاطمی باشد. در دیوار کناری، طاق بزرگ‌تری قرار دارد که در آن تصویری آسیب دیده به جا مانده، که از خطوط و حالات موجود در تصویر، بقایای رقاصه‌ای قابل مشاهده است.

رنگ‌های بسیار ملایمی‌در این نقاشی به کار رفته است. زمینه کارکرم‌رنگ، حاشیه‌ی نقاشی سیاه و لباس پیکره جوان، دارای طرح‌های نارنجی رنگی است. در رنگ‌های به کار رفته این نقاشی تنوع زیادی مشاهده نمی‌شود و پیکره‌ها با خطوط کناره نمای پر رنگ و ماهرانه‌ای طراحی شده‌اند.

۳۲ - باربارا برند، هنر اسلامی، پیشین، ص۶۳.

۳۳ - ثروت عکاشه، نگارگری اسلامی، پیشین، صص ۹۲و۴۳.

۳۴ - عفیف البهنسی، هنر اسلامی، ترجمه‌ی محمد پور آقاسی، تهران، انتشارات سوره مهر، ۱۳۸۷، صص ۳۳۸-۳۳۶.

۳۵ - فرسک کلمه‌ای فرانسوی به معنای اسلوب نقاشی دیواری یا سقفی، بر روی اندود گچی است و مادامی‌که لایه‌ی نهایی هنوز خشک نشده، نقاش با رنگ رقیق روی آن کار می‌کند تا رنگ به خورد دیوار رود. (روبین پاکباز، دایره المعارف هنر، تهران، فرهنگ معاصر، چ۴، ۱۳۸۳، ص۳۶۹)

www.SID.ir

جنوب اسپانیا برای مدتی تحت تسلط فاطمیان قرار داشت و خواسته و ناخواسته هنرهای این منطقه، متأثر از هنر اسلامی‌بوده است.[۳۶] نمونه‌ای از این تأثیرات در نمازخانه کلیسای پالرمو[۳۷] در سیسیل[۳۸] مشاهده می‌شود. مقرنس‌های سقف این نمازخانه، توسط هزاران تصویر با مضامین مختلف پر شده است.

تصویر ۱- درباری - بزمی، نقاشی دیواری، حمامی در جنوب مصر، موزه‌ی هنر اسلامی، قاهره.

در تصویر ۲ که ظاهراً قدیسی بیزانسی، به حالتی غیرروحانی، جامی‌در دست دارد. او شخصی لاغراندام و نحیف است. هاله‌ای دورسر دارد که به احتمال قوی از منابع بیزانسی الهام گرفته شده است.

بخش بالایی تصویر، زمینه سمت چپ، با طرح کوزه و سمت راست، با کاسه‌ایی پر شده است. چشمان درشت و لب‌های جدا از هم پیکره، ویژگی‌های هنر چهره‌پردازی فاطمی‌را به ذهن متبادر می‌کند. انگشت دست راست پیکره و جهت نگاهش به جام اشاره دارد. به نظر می‌رسد یک خوشه انگور از داخل کوزه بیرون آمده است. جام و اصولاً ظرف‌های مدور، نماد زهد و ریاضت است و شراب داخل جام در اعتقادات مسیحی، نمادی از خون مسیح و مراسم عشای ربانی است. به طور کلی کاسه، جام و کوزه از ابزارهای عزاداری مسیحی‌اند.[۳۹] تصویر با اشکال هندسی ساده قاب‌بندی شده است. تصویر اول حاکی از جوانی و خامی‌پیکره و حالت مخمور چشمان او متفاوت و متضاد با تصویر ۲ است که مردی ریش‌دار با حالتی عامرانه را به نمایش می‌گذارد، گویی به موضوعی توصیه می‌کند.

36- Thomas, Tunsch, *Museum of Islamic Art of Berlin*, Editor, Verlag Philipp Von Zabern Mainz, Translation: R.Hugh Barnes, Published by Museum of Berlin, 2003, p 29.

۳۷ - کلیسایی در شهر پالرمو، مرکز جزیره سیسیل. (حبیب‌الله شاملویی، جغرافیای کامل جهان، تهران، انتشارات بنیاد، چ۶، ۱۳۶۳، ص ۶۶۴).

۳۸ - جزیره‌ای در جنوب غربی ایتالیا (همان منبع، ص ۶۷۰).

۳۹ - جیمزهال، فرهنگ نگارهای نمادها در هنر شرق و غرب، ترجمه‌ی رقیه بهزادی، تهران، انتشارات فرهنگ معاصر، چ سوم، ۱۳۸۷، ص ۱۲۷.

www.SID.ir

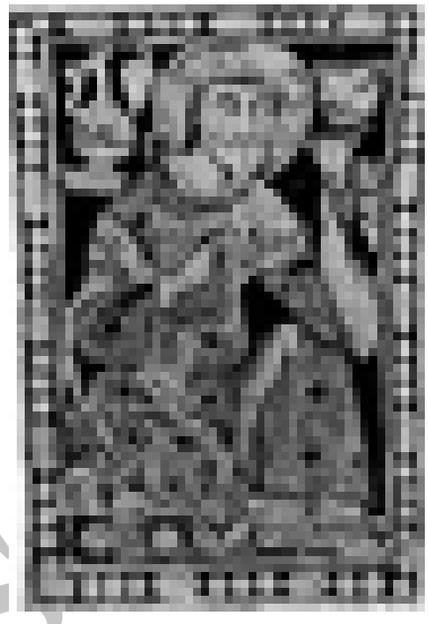

تصویر ۲- درباری - بزمی، نقاشی بر سقف چوبی کلیسای پالرمو،سیسیل.

فاطمیان نفوذ فراوانی در جزیره سیسیل داشتند و به همین دلیل توانستند تأثیرات زیادی بر روی علی‌الخصوص فرهنگ، سنت و هنر این جزیره بگذارند که این تأثیر بعدها یعنی در زمان حکومت نورماندی‌ها[۴۰] نیز، احساس می‌شد. زبان و فرهنگ عربی هم‌چنان در سیسیل به قوت خود باقی ماند و نورماندی‌ها از آن استقبال کردند، به گونه‌ای که زمان حاکمیت فردریک دوم،[۴۱] ممارست در دین اسلام بلامانع بود. در نتیجه می‌توان این گونه جمع‌بندی کرد که آمیزه‌ای از فرهنگ و هنر بیزانس،[۴۲] اسلام و روم[۴۳] در قالبی نو و متفاوت با یک ترکیب زیباشناسی غیرعادی در جزیره سیسیل قابل مشاهده است.[۴۴]

یکی دیگر از نگاره‌های به جا مانده از دوره اسلامی‌بر مقرنس‌های سقف نمازخانه پالرمو نمایش داده شده است (تصویر۳). در این تصویر، پادشاهی در وسط نشسته و دو خدمتکار در دو طرف وی ایستاده‌اند. طره‌ی گیسوان بر روی گونه، چشمان درشت و بادامی، لب بالا و پایین جدا از هم، ابروهای کمانی و نوع فضاسازی و ترکیب‌بندی پیکره‌ها در قاب تصویر، همه خصوصیات هنر فاطمی‌را یادآوری می‌کند. نوع نقوش و طراحی‌های لباس شاه از دیگر نشانه‌های اسلامی‌اثر است. پاها بسیار کوچک و دست‌ها ظریف است. جام‌ها و کوزه‌هایی در دست شاه و خدمتکار قابل مشاهده است. هاله‌ای بزرگ، دور سر ملازمان دیده می‌شود. تاج بزرگ و مجللی بر سر پادشاه قرار دارد. شاید شاه، همان شخص سفارش دهنده نگاره‌های نمازخانه باشد. جام‌ها و کوزه‌ای که در تصویر دیده می‌شوند، ابزار عزاداری مسیحی هستند. برگ درختی[۴۵] در دست چپ پادشاه قابل مشاهده است.

طرح‌های خطی و مجسمه گونه پیکره‌ها، بی‌شباهت به مجسمه‌های رومی‌وار مسیحیان نیست و حالت خشکی چهره اشخاص، وام گرفته از چهره‌های بیزانسی است.

رنگ‌های به کار رفته در این نقاشی، نخودی، قهوه‌ایی، طلایی و زمینه‌ی سورمه‌ایی، تا حدودی مشابه رنگ‌های به کار رفته در سفالینه‌های دوره فاطمی‌است.

درست هم‌زمان با فاطمیان، هنرمندان مکتب بغداد (دوران خلفای عباسی) در عراق، بر روی کاسه‌ها و بشقاب‌های سفالی، پیکره‌ها و نقش و نگاره‌ای پیچیده، به سبک تزیین گرایانه ترسیم می‌کردند،[۴۶] امّا هنرمندان فاطمی، اغلب تصاویری از دربار، رقاصان و کشتی گیران خلق می‌کردند.

در تصویر شماره ۴ مرد جوانی مشاهده می‌شود که پوششی به نام طراز با آستین‌های بلند همراه با نواردوزی بر تن دارد. طراحی دستار او با تاهای ماهرانه‌ای همراه است. او در حال ریختن مایعی تیره

تصویر ۳- درباری - بزمی، نقاشی بر سقف چوبی کلیسای پالرمو، سیسیل.

۴۰ - قبیله‌ای از مسیحیان

41 -Frederick II

۴۲ - هنر بیزانسی اساساً به نیروهای فوق بشر، خدا و قدرت مطلق می‌پرداخت. پس‌زمینه‌ی طلایی، رنگ‌های درخشان، شکل‌های دوبعدی، میثاق‌های شمایل‌نگاری و بیان عارفانه‌ی ایمان مذهبی، مشخصات هنر بیزانسی‌اند. مسلمانان نیز از شگردهای تصویری بیزانسی استفاده کردند. (رویین پاکباز، دایره المعارف هنر، پیشین، ص۷۸۵).

۴۳ - هنر رمانسک یا هنر رومی‌وار، اصطلاحی در تاریخ هنر است که معرف نخستین سبک از دو سبک مهم هنر و معماری اروپای باختر در قرون وسطی است. هنر رومی‌وار به ارزش‌های معنوی و متعالی در هنرهای پیکره‌نما، به طرزی بارزتر تمایل داشت. طرح‌هایی که گاه آرامش و وقار بسیار وگاه هیجانی وهم‌آمیز را باز می‌تابند. (همان، ص۸۳۲)

44 - Thomas, Tunsch, *Museum of Islamic Art of Berlin*, Editor, Verlag Philipp Von Zabern Mainz, Translation: R.Hugh Barnes, Published by Museum of Berlin, 2003, pp. 29- 30.

۴۵ - برگ نماد شادی است (جیمزهال، فرهنگ نگاره‌ای نمادها، پیشین، ص۲۸۰).

۴۶ - طرح‌های این تزیینات، اشکال هندسی و گیاهان نمادینی است که خیلی با عناصر موجود در طبیعت هم‌خوانی ندارد. شکل‌های نمادین منحصری هم در ظروف سامرا دیده می‌شود و البته به تدریج تزیینات اشکال حیوانی و انسانی هم در آن‌ها پدیدار گشته است. (نعمت اسماعیل علام، هنرهای خاورمیانه در دوران اسلامی، پیشین، صص ۶۱ - ۶۰).

www.SID.ir

رنگ از تنگی بلورین به جام خود، احتمال زیاد، شراب است. رنگ زمینه‌ی سفالینه، طلایی و رنگ پیکره و اشیاء دیگر کرم روشن نزدیک به سفید است. در کنار مرد جوان، ظرفی از میوه و شیرینی دیده می‌شود که برگ نخلی از آن میوه روییده است. مضامین تمثیلی به فراوانی در هنر فاطمی‌دیده می‌شود. برگ نخل و خوشه‌های خرما، نشانه‌ی حاصل‌خیزی در مصر و بین‌النهرین بوده و در برخی از نخستین طراحی‌های درخت مقدس، نخل جلوه بیشتری دارد.[۴۷]

باتوجه به پیشینه نمادین درخت خرما در مصر و نیز توجه به این نکته که درخت نخل در میان مسلمانان نیز نماد برکت و روزی بوده است و سهم زیادی در قوت مسلمانان داشته، می‌توان معنی و هدف از کاربرد برگ درخت نخل توسط هنرمند فاطمی، در این سفالینه را درک کرد.

البته این گونه تصاویر که افراد را در حال ریختن شراب در جام و یا می‌خواری نشان می‌دهند دارای مضامین درباری هستند.

موضوع دیگری که در بسیاری از آثار هنری فاطمی قابل مشاهده و مورد استقبال سلایق درباری واقع شده است، اشخاصی نوازنده در حال نواختن آلات موسیقی است. در تصویر ۵، پیکره دقیقاً در وسط سفالینه طراحی شده و حتی به نظر می‌رسد هنرمند با مهارت تمام، پیکره را در این قاب سفالین جا داده است و شاید اگر پیکره در حالت دیگری بود به خوبی در تصویر جای نمی‌گرفت. این پیکره در عین سادگی دارای ظرایفی دقیق است. لباس پیکره، ساده و بدون نقوش گیاهی و یا هندسی است ولی با خطوطی دقیق و سایه روشن‌وار، چین و چروک لباس و برجستگی‌های بدن به خوبی نشان داده شده است. در مجموع حالت‌گرایی و تناسب قالب و محتوی به نسبت دیگر آثار به بالاترین درجه قابل مشاهده است.

در چهره پیکره همان ویژگی‌های بارز چهره‌های آثار دوره فاطمی‌دیده می‌شود. پیکره دستاری ساده بر سر دارد و با انگشتان ظریف در حال نواختن ساز عود است. زمینه با همان نقوش پیچان پر شده است. در لبه ظرف، نقشی تپه مانند و یک تک‌برگ متصل به آن به صورت چرخشی تکرار شده است که در عین حال به پویایی اثر دامن می‌زند.

تعداد رنگ‌های کاربردی در سفالینه‌های دوره فاطمی‌به دو رنگ محدود می‌شود، در این سفالینه نیز ظرف دارای دو رنگ نخودی تیره و سفید است.

تصویر ۵- درباری -بزمی، بشقاب سفالین با طرح نوازنده، گالری هنری فریر، واشنگتن.

تصویر ٤- درباری - بزمی، بشقاب سفالین لعاب براق، مجموعه‌ی دیوید.

۴۷ - جیمزهال، فرهنگ نگاره‌ای نمادها، پیشین، ص۲۸۸.

Archive of SID
www.SID.ir

تصویر ٦- درباری - بزمی، بشقاب سفالین با طرح رقاصه با دو کوزه، گالری هنری فریر، واشنگتن.

موضوعات نقاشی روی سفالینه‌ها بسیار متنوع است. در تصویر۶، یکی از موضوع‌های درباری، یعنی کوزه‌های شراب و رقص مشاهده می‌شود. پیکره زنی در حال رقصیدن، با انحناهای زیادی در اندام، مشاهده می‌شود. حرکات موزون دست‌ها و پاها و تحرک اندام‌ها در مجموع یک اثر پویا و غنایی را عرضه کرده است. پیکره دارای ابروهای به‌هم پیوسته، چشمانی درشت و موهایی بلند و صاف است که در انتها پیچ خورده است. هنرمند از خطوط کناره نما در ترسیم این چهره و اجزای تصویر استفاده کرده و زمینه را با پیچک‌های تاک پر کرده است. کوزه‌های شراب، نشانی از سرخوشی، شادابی و سرمستی است. اجزای بدن و لباس‌های پیکره با پرداخت قلم مو به همراه ایجاد سایه – روشن بسیار ساده، نشان داده شده است. از بررسی هم‌چون تصاویری، نوع پوشاک و فرهنگ مردم آن روزگار علی‌الخصوص طرز لباس پوشیدن زنان دوره فاطمی‌قابل مطالعه است. اندام پیکره کاملاً با لباس پوشیده شده و تنها صورت و گردن درشت او و یکی از پاهایش که بسیار کوچک است، نمایان است. لباس پیکره چین دار و شالی دور دستان و کمر او وجود دارد. رنگ زمینه سفالینه، طلایی و سفید است و در نگارخانه هنری فریر[۴۸] واشنگتن نگه‌داری می‌شود.

یکی از موضوع‌های مورد علاقه پادشاهان و خلفا، خلق تصاویری با همراه پیکره‌هایی در حال نوشیدن شراب با جام‌هایی در دست بوده است. در تصویر ۷ نیز این مضمون مشاهده می‌شود. پیکره جوانی با تاجی بر سر و دو جام در دو دست دیده می‌شود. چهره پیکره همه‌ی ویژگی‌های طراحی‌های چهره‌پردازی دوره فاطمی‌را داراست. چشمان بادامی‌شکل، بینی عمودی، دهان کوچک متمایز شده و ابروهای پهن و کمانی که در انتها اندکی به سمت بالای صورت کشیده شده، از ویژگی‌های چهره‌پردازی پیکره است. طرهایی از گیسوان پیکره، رو گونه‌اش افتاده و قسمتی هم در امتداد گردن با پیچ و تاب خاصی جلوه گری می کند.

تزیینات لباس مجلل و تاج پیکره، ما را متوجه این نکته می کند که احتمالاً این شخص شاهزاده یا فردی والامقام بوده است. بر روی لبه جام‌ها، نقوش ساده‌ای کار شده است. لباس نیز نقوشی شبیه به برگ‌های پیچان درخت تاک دارد[۴۹] که این درخت به واسطه میوه‌اش بی‌ارتباط با جام‌ها و مضمون تصویر نیست. ملاحظه می‌شود که هنرمند هیچ‌گونه فضای خالی و بلااستفاده در تصویر را باقی نگذاشته است و حتی زمینه ساده تصویر را، با نقوش تزیینی پیچانی پر کرده و فقط در اطراف پیکره، فاصله‌ای خالی از نقش ایجاد کرده و به واسطه‌ی این فاصله گذاری محیطی، زمینه را از پیکره جدا کرده است. سفالینه با دو رنگ طلایی و سفید تزیین شده است.

تصویر ۷- درباری - بزمی، بشقاب سفالین با طرح پیکره نشسته با دو جام، گالری هنری فریر، واشنگتن.

48 - Freer Gallery

۴۹ - در مصر باستان نماد کشاورزی بوده است. (همان منبع، ص ۲۸۳).

www.SID.ir

مضامین نمادین:

نمادها در طی زمان‌ها و روزگاران شکل گرفته و تداوم یافته‌اند. هم‌چنین نمادها در تفکرات نسل‌های مختلف جای گرفته و از مرزهای ارتباطی بین انسان‌ها نیز، فراتر رفته‌اند. نماد در هنر برگرفته از اعتقادات و رسوم اجتماعی است، که الهام‌بخش هنرمند می‌شود. اسطوره نیز که روایتی از موجودات فوق طبیعی است، از کهن‌ترین ایام در زندگی انسان وجود داشته و کارکردی اجتماعی ایفا می‌کرده است.[۵۰]

نمونه بعدی کاسه‌ی سفالین دوره فاطمی‌دارای لعاب براق به قطر ۲۵/۴ سانتی‌متر موجود در موزه هنر اسلامی‌قاهره است. (تصویر ۸) طرح عقاب زمینه، دارای دوگوش همچون سگ سانان است. تمامی‌سطح کاسه با طرح عقاب با بال‌های گشوده و تزیینات پر و بال پر شده است. فقط در بخش‌های خالی زمینه، همان طرح‌های پیچکی معروف فاطمی به کار رفته است. زیر چنگال و پای راست عقاب، امضای هنرمندی به نام «مسلم» دیده می‌شود. مسلم، سفال‌گر مشهور مصری این دوره است.[۵۱] او در نمایش دادن این عقاب نمادین از نقش‌مایه‌ای استفاده می‌کند که برای مدت‌ها کاربرد داشت. نقوش به کار رفته بر اشیاء فاطمی، به نمادها و مضامین تمثیلی ویژه‌ی فاطمیان منحصرنمی‌شود، کمااین که در همه‌ی دوره‌ها و تمدن‌ها، عقاب نشانه‌ای از پیروزی، قدرت و نیرومندی بوده[۵۲] و این نماد چه برای مسلمانان و چه غیر مسلمانان همین معنا و مفهوم را داشته است. زمینه‌ی کاسه‌ی سفالی، کرم و عقاب طلایی رنگ است.

تصویر ۸- نمادین، بشقاب سفالین با طرح عقاب، موزه‌ی هنر اسلامی‌قاهره.

۵۰- برای اطلاعات بیشتر رجوع کنید به ابوالقاسم اسماعیل‌پور، اسطوره، بیان نمادین، تهران، انتشارات سروش، ۱۳۷۷، ص ۱۴.
۵۱ - «مسلم بن الدهان» مشهورترین سفالگر دوره‌ی فاطمی‌است که زمان خلیفه هشتم «الحاکم بأمر الله» می‌زیسته و امضای او برروی برخی ظروف سفالین دیده می‌شود. (نعمت اسماعیل علام، هنرهای خاورمیانه در دوران اسلامی، پیشین، ص ۱۱۱).
۵۲ - جیمزهال، فرهنگ نگارهای نمادها، پیشین، ص۶۸.

Archive of SID
www.SID.ir

بر یکی از مقرنس‌های نمازخانه پالرمو، سوارکاری با چهره‌ای قدسی مشاهده می‌شود. (تصویر ۹) وی در حال مبارزه با اژدهایی[۵۳] است که به دور پاهایش پیچیده است. با کمی‌دقت می‌توان متوجه شد که نگاه سوارکار معطوف به جنگ با اژدها و اتفاقی که در حال وقوع است نیست، بلکه نگاه او به نقطه‌ای ورای این قاب کوچک، به جایی خارج از این محدوده و انگار به نقطه‌ای دوردست معطوف است.

هاله‌ی نوری دور سر پیکره وجود دارد. موهای ساده مرد که به ریش او متصل شده و چشمان و ابروهای پهن و فرم بینی او، خاص چهره‌های فاطمی‌است. نقشمایه اژدها از هنر چین وارد تمدن‌های مختلف شده[۵۴] و شکل‌های گوناگونی گرفته و گویای درگیری و نزاعی همیشگی بین انسان و اژدهای نفس است.

اژدهای تصویر مورد نظر از نوع اژدها – مار است که نوعی طرح ساده اژدها، برگرفته از مار است. مار عظیم الجثه‌ی خزنده و اغلب پیچان که در حالت تهاجمی‌بوده، دارای ظاهری ترسناک است و اصطلاح «اژدها – مار» برای نامیدن آن مناسب است. این گونه اژدها به لحاظ ظاهر انعطاف‌پذیر، بدن نرم و پیچشی‌اش در ترکیب‌بندی آثار به عنوان عنصر اصلی، نقش بسیار مهمی در استحکام اثر داشته و در دستان هنرمند، وسیله ایجاد ترکیب‌بندی‌های خلاقانه و گوناگون است.[۵۵] زمینه اکثر نقاشی‌های دیواری کاخ پالرمو به رنگ سورمه‌ای است و عمده رنگ‌ها تیره‌اند.

تصویر ۱۰ نوعی جانور اساطیری با سر و تنه‌ی زن، چنگال و بال پرنده را نشان می‌دهد. منظور دقیق از وجود چنین تکه نقاشی‌ای با طرح‌هارپی،[۵۶] چندان مشخص نیست، اما پیدا است که قسمتی از یک نسخه‌ی خطی است که به عنوان الگوی طرح، توسط سفالگر یا بافنده استفاده می‌شده است. این قطعه کاغذ در مجموعه دیوید[۵۷] به اندازه ۲۰/۵×۷ سانتی‌متر موجود است. این نوع جانور اساطیری، در هنر غرب موجودی شریر و افسونگر است که باعث فریب قهرمانان می‌شود. ولی به نظر نمی‌رسد در هنر اسلامی، این موجود دارای چنین مفهوم و مضمونی باشد. رنگ‌های این نقاشی تاحد زیادی از بین رفته، بدن جانور قرمز و بال آن سبز و در برخی قسمت‌ها، کرم رنگ است. زمینه کار همان رنگ کاغذ است.

تصویر ۹- نمادین، نقاشی بر سقف چوبی کلیسای پالرمو، نبرد با اژدها.

۵۳ - در عالم نمادشناسی، اژدها، نگهبان سختگیر گنج‌های پنهان و نماد شرّ و گرایش‌های شیطانی، معرفی شده است. هم‌چنین اژدها را سمبل آب، ابر، استعداد، باران، بت پرستی، خشکسالی، راهزنی، ظلم، قتل، قدرت، گناه، نادانی و هرج و مرج دانسته‌اند. (محمدجعفر یاحقی، فرهنگ اساطیر و داستان واره‌ها در ادبیات فارسی، تهران، فرهنگ معاصر، ۱۳۸۶، ص ۱۱۰)

۵۴ - اکثر اژدهایان تصویر شده در نگارگری، تحت تأثیر اژدهای شکل گرفته در فرهنگ و هنر چینی است، اژدهایی که داشتن چهارپا، فرم مارگونه و پیچش بدن او، از شاخص‌های بارز آن است. (علیرضا، طاهری، سیر تحول و طبقه‌بندی اژدها در نگارگری ایرانی، دو فصلنامه هنر اسلامی، سال پنجم، شماره دهم، بهار- تابستان ۱۳۸۸، ص۹)

۵۵ - همان، ص ۱۰.

۵۶ - Harpy به معنای رباینده‌گان، در اساطیر یونانی، دوشیزگان بالدار زیبایی بودند که تجسم باد توفان‌زا به شمار می‌رفتند. بعدها به صورت پرندگان شکاری با چنگال‌های دراز و چهره‌ی عجوزه‌ها درآمدند. آن‌ها قاصدان مرگ به شمار می‌آمدند که روان را به زیر زمین می‌بردند و بدین ترتیب مردم آن‌ها را در تصاویر مربوط به تدفین نشان می‌دادند و برای فرو نشاندن خشم آن‌ها قربانی می‌کردند.(جیمزهال ، فرهنگ نگاره‌ای نمادها در هنر شرق و غرب، ترجمه‌ی رقیه بهزادی، تهران، فرهنگ معاصر، ۱۳۸۰، ص۱۰۶)

57 - David Collection

www.SID.ir

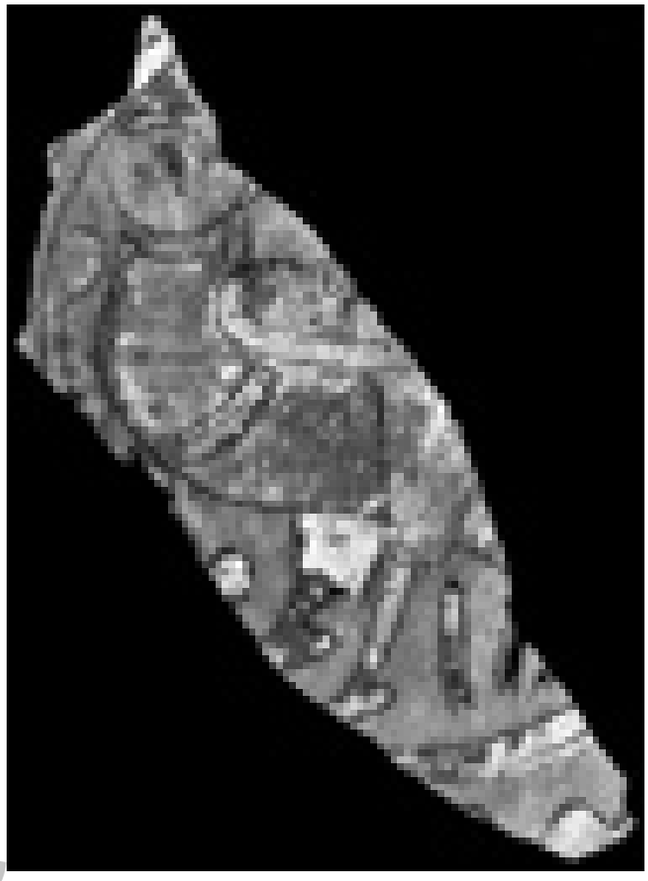

تصویر ۱۰- نمادین، قطعه‌ای از نقاشی بر روی کاغذ، جانور اساطیری با سر و تنه زن و چنگال و بال پرنده، مجموعه دیوید، کپنهاگن.

Archive

مضامین روزمره (اجتماعی):

نوع زندگی مردمان در هر دوره‌ای با توجه به فرهنگ، مذهب، جغرافیا و نیز حاکمیت مسلط بر آن تعریف می‌شود. هنر در هر زمانی علاوه بر نشان دادن زندگی حاکمان و مقامات بلندپایه، معرف تفریحات و سرگرمی‌های عامه مردم نیز هست. عناصر اصلی مضامین روزمره و اجتماعی دوره فاطمیان، تصاویر کارگران در حال کار، چوپانان، خدمتکاران و بازی‌های مردم کوچه و بازار است.

تک برگی مصور از دوره فاطمی، سه مرد را در حال چوب بازی نشان می‌دهد. (تصویر ۱۱) دو مرد که یکی لباس روشن و دیگری تیره بر تن دارد در حال انجام نوعی نمایش هستند. به نظر می‌رسد مرد سوم که چوب به دست ایستاده، تماشاگر است، داور و یا همکار شخص ایستاده در میانه بازی باشد. این نوع نگاره که بازی‌ها و سرگرمی‌های مردم را نمایش می‌دهد دارای مضامین اجتماعی و مردمی‌است. زیرا متعلق به عموم جامعه‌ی آن روزگار است. هر سه پیکره جامه‌های ساده و بدون تجملی بر تن دارند. دو پیکره در حال مبارزه، جامه‌ای کوتاهتر پوشیده‌اند تا در حین بازی بتوانند راحت‌تر حرکت کنند و کلاه‌های نمدی معمولی که احتمالاً جزو پوشش مردم کوچه و بازار بوده است بر سر دارند. فقط داور، لباس بلندتر و کلاه متفاوتی بر سر دارد. پویایی و حرکت در چوب‌هایی که به صورت متقاطع در هوا دیده می‌شوند، در دو دست پیکره وسطی که دستانش به حالت ضربدری روی هم قرار گرفته قابل توجه است. به نظر می‌آید پیکره وسط قصد دارد با دست دیگرش چوب را از نفر سوم بگیرد. زمینه اثر، ساده و بدون تزیینات است. گویی سه پیکره در فضایی خلاءگونه به مانند عروسک‌های خیمه شب بازی به حرکت در آمده‌اند.

ویژگی چهره‌های هنر فاطمی، نظیر ابروهای پهن و کمانی و در انتها مایل به بالا، چشمان بادامی، در این‌جا کوچک‌تر و ریش بلند، در تصویر دیده می‌شود.

www.SID.ir

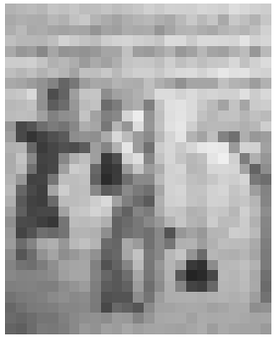

تصویر ۱۲- اجتماعی- روزمره، وزن کردن کالاها با ترازو، موزه‌ی هنر اسلامی، قاهره.

تصویر ۱۱- اجتماعی- روزمره، نقاشی با طرح چوب بازی، موزه‌ی هنر اسلامی قاهره.

در این نقاشی، رنگ‌هایی گرم به کار رفته و علی رغم خالی بودن پس زمینه، در تصویر شادابی و تحرک به خوبی به چشم می‌خورد، رنگ لباس‌ها، قرمز، سبز یشمی‌تیره و صورتی روشن است و حتی هنرمند بافت کلاه‌ها را به خوبی نشان داده است. پوست صورت، دست‌ها و پاهای پیکره‌ها به رنگ روشن است که با سرزمین آن‌ها، آفریقای سیاه هم‌خوانی ندارد و نشان می‌دهد اینان عرب‌هایی با نژاد غیرآفریقایی بوده‌اند.

اندازه پاها به نسبت پیکره‌های آثار قبلی، به اندازه طبیعی نزدیک‌تر است. اندازه دو پیکره در حال چوب زنی، نسبت به نفر سوم، کمی کوچک‌تر است. حتی اگر به طور طبیعی جلوتر بودن آن‌ها موجب درشت‌نمایی می‌شده، اما هنرمند توجهی به بُعد نمایی نداشته و پیکره عقب‌تر را بزرگ‌تر نمایش داده است.

به طور کلی در نقاشی‌های دوره فاطمی‌به بُعدنمایی توجهی نشده است. در تصویر ۱۲ نیز این مورد مشاهده می‌شود، پیکره‌ی مرد جوان، در عقب پیکره‌ای بزرگ‌تر، تصویر شده که احتمالاً دال بر جوانی و قدرت بدنی او نیز هست. پیکره جلویی با هیکل کوچک و لاغر، جامه‌ایی با طرح‌های مواج بر تن دارد و در حال وزن کردن کالایی است. شخص جوانتر هم مشغول وزن کردن کالایی پرنقش و نگار و نامشخص است. ترازو سیستم پیچیده‌ی مکانیکی ندارد و بسیار ساده است. یک پایه چوبی بلند که قرقره‌ای به آن نصب شده و طنابی از آن رد شده که یک سر آن، وزنه و در طرف دیگر کالا است. ترازوی دوم یک قسمت شبیه به کمان نیز دارد. زمینه کار ساده و در واقع خالی است. در بالای صفحه چند سطر از متن نسخه به خط عربی دیده می‌شود که احتمالاً به موضوع تصویر اشاره دارد. در مورد وزن، معاملات و خرید و فروش در مصر از سفرنامه ناصر خسرو نقل است که تجار مصری به هیچ عنوان مردم را فریب نمی‌دادند و قیمت کالاها مشخص بوده و متخلفین را بر روی شتر نشانده در شهر می‌گرداندند.[۵۸]

چهره‌ی پیکره‌ها با گونه‌های قرمز، جوانی و شادابی را متبادر می‌کند. پیکره‌ی جوان هم درشت هیکل است و هم رنگ قرمز لباس او، تأکیدی بر جوانی و درشتی او دارد. کالاهایی که قرار است با ترازو وزن شوند هر دو خاکستری رنگ‌اند. بنابراین طبق آموزه‌های اسلامی وزن و قسط اهمیت اجتماعی بالایی داشته است.

۵۸-حسن زکی محمد، کنوزالفاطمیون، ترجمه گلیجانی مقدم، تهران، دانشگاه الزهرا، ۱۳۸۲، ص ۱۹ .

Archive of SID
www.SID.ir

نگاره‌ی دیگری از نسخه‌ی مصّور ناشناخته‌ی دوره فاطمی، دو پیکره با جامه‌ی ساده و نه لباس مخصوص رزم، سوار بر اسب، مشغول تمرین نظامی‌را به نمایش می گذارد. (تصویر ۱۳) البته نمی‌توان استنباط کرد که این نگاره صحنه‌ایی از جنگ واقعی را به تصویر کشیده است زیرا به جز لباس و کلاه معمولی‌ای که اشخاص بر تن دارند با دقت بیشتر می‌توان به واقعی نبودن نیزه‌های جنگی آن دو، پی برد؛ بلکه، دو چوب دستی بلند فقط برای تمرین و ممارست نظامی‌مناسب‌اند. به نظر می‌رسد این گونه نسخه‌های آموزشی و تمرین‌های نظامی‌در این بخش از جهان اسلام مورد توجه واقع می‌شده، چون در دوره‌های بعدی نیز مشابه این گونه تصاویر دیده می‌شود.

دو شخص، چهره‌هایی با ویژگی چهره‌های فاطمی؛ ریش بلند و اندامی لاغر و ورزیده دارند. اسب‌ها جثه ظریف و ریزتر دارند و احتمالاً از نژاد اسب‌های چابک و تیز منحصر عربی هستند. دم اسب‌ها نوعی پیچ و بافت تزیینی دارند. تصویر در وسط صفحه بین نوشته‌های بالا و پایین قرار گرفته است.

به نظر می‌رسد نقاش این نسخه به رنگ قرمز علاقه‌مند بوده است چرا که این رنگ در هر سه تصویر، کاربرد داشته است. هنرمند برای جامه‌های اشخاص نیز از رنگ قرمز استفاده کرده است.

در طراحی اسب‌ها از الگویی یکسان و کلیشه‌ای استفاده شده است و به صورت قرینه و تنها با رنگ روشن و تیره، دو اسب به حالت حمله و دفاع، متقابل یکدیگر نمایش داده شده و صورت سوارکاران به‌صورت سه رخ و نیم‌رخ طراحی شده است.

بخشی از سرگرمی‌های روزمره مردم آن دوره در تصویر ۱۴ مشاهده می‌شود. ورزش کُشتی هنوز هم از سرگرمی‌های مورد علاقه مردم بسیاری از نقاط جهان است؛ به این دلیل که نبرد و کشمکشی است میان دو مرد که قصد زورآزمایی و کسب برتری بر یکدیگر را دارند. این بازی در هر منطقه‌ایی، قوانین خاص خود را دارد. این قطعه کاغذ از دوره‌ی فاطمی، احتمالاً جزء کاغذ پاره‌های آسیب دیده‌ایی است که از باتلاق‌های فسطاط به دست آمده‌اند. این اثر به شیوه‌ی طراحی خطی، دو کشتی گیررا ترسیم نموده که به دلیل آسیب‌های وارده، چهره نفر دوم مشخص نیست و تصویر ناقص است. اما به لحاظ استحکام خطوط طراحی و تناسبات بدن جالب توجه است.

این مرد با جثه‌ی بزرگ و هیکل یک کشتی گیر ترسیم شده که شلواری کوتاه به شکل لنگ به پا دارد. صورت گرد، چشمان بادامی، سبیل و ریش کوتاه او از ویژگی‌های چهره‌پردازی آن دوره است. تناسب اندام‌ها، اندکی غیرواقعی است. کشتی گیری غالباً یک عمل نمادین است. نوعی کشمکش میان احساسات انسانی و تمثیل مبارزه نیکی بر بدی است. این پیکره‌ها فقط طراحی محیطی داشته و هیچ گونه رنگ‌آمیزی ندارند. این اثر به طول ۳۰ سانتی‌متر و عرض ۱۳ سانتی‌متر در موزه هنر اسلامی‌قاهره نگه‌داری می‌شود.

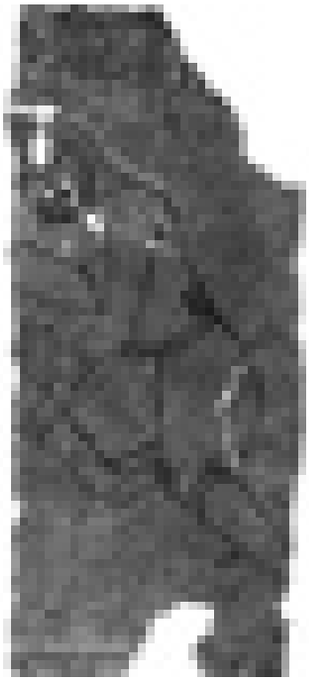

تصویر ۱۴- اجتماعی- روزمره، طراحی از دو کشتی گیر، موزه‌ی هنر اسلامی، قاهره.

تصویر ۱۳- اجتماعی- روزمره، دو جنگجو سوار بر اسب، موزه‌ی هنر اسلامی، قاهره.

Archive of SID

www.SID.ir

مضامین شکار و جنگ

خلفای فاطمی‌نیز هم‌چون همه‌ی حاکمان پیش از خود، به شکار و صید علاقه‌مند بوده‌اند. از این رو هنرمندان به سفارش آنان آثاری با این مضمون خلق می‌کردند. عناصر اصلی مضامین شکار عبارتند از: شکار جانوران و شکارچیان به همراه باز شکاری. هنرمندان در هر دورانی از طرف حاکمان، موظف بودند صحنه‌های جنگ و سلحشوری فرماندهان و سربازان را نیز به تصویر بکشند.

بشقابی سفالین آسیب دیده و مرمت شده (تصویر ۱۵)، مردی شکارچی سوار بر اسب که باز شکاری را روی دست چپش نگه‌داشته، به نمایش می‌گذارد. پوشش اسب دارای تزییناتی است. سر و پاهای اسب از بین رفته و سوارکار ظاهراً با دست راستش عنان اسب را مهار کرده است. ابروهای پهن و هلالی شکل، چشمان درشت، سبیل و ریش او دارای ویژگی چهره‌های فاطمی‌است. چشمان شکارچی به جایی خیره شده و به مانند باز شکاری‌اش بسیار تیزبین است. مضامین شکار و صحنه‌هایی نظیر تصویر مذکور، مورد علاقه حاکمان و مردم دوره‌های مختلف بوده است. صحنه‌های شکارگاه در هنر پیش از فاطمی‌نیز مشاهده می‌شود. به عنوان مثال یکی از مضامین بسیار کاربردی دوره ساسانیان، همین مضمون بوده است. رنگ زمینه سفالینه، سفید و پیکره و عناصر تصویری دیگر، طلایی – نارنجی است.

تصاویر ۱۶ و ۱۷ دارای ویژگی‌های نزدیک به هم و بسیار مشابه‌اند. حالت پیکره‌ها، نوع ایستادن و چهره‌هایشان شبیه به هم است با این تفاوت که پیکره‌های تصویر ۱۶ با لباس‌ها و تزیینات بیشتر تصویر شده‌اند. تصویر ۱۷، مردی را با جامه‌های ساده و تزیینات اندک نمایش می‌دهد.

برگی از نسخه‌ای خطی، که با جوهر مشکی ترسیم شده در تصویر ۱۶ قابل مشاهده است. این تصویر دو سرباز را نشان می‌دهد که در برخی از منابع از آن‌ها با عنوان سربازان پیامبر (ص) نام برده‌اند. سربازان در دو طرف درختی با شاخه‌های خمیده، ایستاده‌اند. پیکره دو پرنده‌ی مقابل هم نیز، روی درخت قابل مشاهده است. درخت، با شاخه‌های پیچان و متقارن، یادآور درخت زندگی دوره ساسانی یا درخت مقدس است. درخت مقدس، درختی است بهشتی و سودمند

تصویر ۱۵- شکار، سوارکار به همراه باز شکاری، موزه‌ی هنر اسلامی، قاهره.

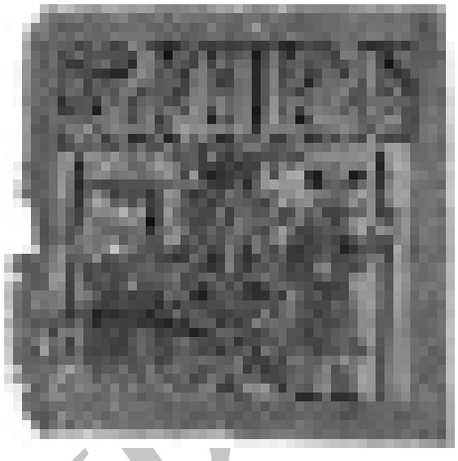

تصویر ۱۶- جنگ، نقاشی با عنوان سربازان پیامبر، موزه‌ی هنر اسلامی‌قاهره.

۵۹ - اسماعیل بن قائم، ملقب به منصور، چهارمین خلیفه فاطمی است. (رجوع کنید به کلیفور دادموند باسورث، سلسله‌های اسلامی‌جدید، پیشین، ص۱۳۹).

www.SID.ir

برای بشریت که معنویت خاصی در آن وجود دارد، مثل درختان خرما، انار، انگور و .... در دستان هر دو مرد، نیزه‌ایی قرار گرفته و لباسی از طرح‌های هندسی بر تن دارند که با نوارهایی تزیین شده است. می‌توان کلمه‌ی «بَرَکه» را به معنی «نعمت» بر روی یکی از لباس‌ها مشاهده کرد که ظاهراً زره زنجیر بافته‌ی سربازان است. در مجموع این تصویر با هدف حراست و حفاظت از برکات و مواهب الهی و دعا برای حاکم مصور شده است.

در توصیف دقیق صحنه، می‌توان به سرباز سمت چپ اشاره کرد که علاوه بر نیزه، شمشیری را در دست دارد. او موهایی بلند تا روی شانه و صورتی بدون ریش و سبیل و کلاه خاصی بر سر دارد. مرد سمت راستی، دستاری سنتی بر سر، چشمانی درشت، ریش و سبیل دارد. در اطراف سر هر دو مرد،هاله نوری طراحی شده و در بالای صفحه کتیبه‌ایی به خط کوفیِ گل‌دار دیده می‌شود که ترجمه آن می‌شود: «کامیابی و سخاوت برای رهبر ما ابی منصور».[۵۹]

طراحی پیکره‌ای، بر روی کاغذی نامرغوب و ناصاف، با جوهر سیاه در تصویر ۱۷ مشاهده می‌شود. مرد دستار و شلواری گشاد بر تن دارد و چیزی شبیه به چوب در دست چپش دیده می‌شود. طراحی تا حدی ابتدایی و خام دستانه است. فقط مشخصات صورت از جمله چشمان، بینی و سبیل او با جزییات دقیق‌تر طراحی شده است. در زمینه تصویر، کتیبه‌ای به خط کوفی تزیینی دیده می‌شود. مرد از نظر نحوه‌ی سلاح گرفتن و شیوه ایستادن و ریختار، به تصویر ۱۶ شباهت دارد.

صحنه‌ای پر هیاهو، هیجان، ترس و فرار در تصویر ۱۸ تجسم شده است. این اثر که ظاهراً با رنگ‌هایی مانند رنگ‌های گواش بر روی کاغذ طراحی شده، قطعه‌ای از یک نقاشی بزرگ‌تر است، که نشانگر صحنه‌ی جنگ است. در سمت چپ اثر قسمتی از یک دیوار و نرده قابل تشخیص است که دو کمان‌گیر آماده‌ی پرتاب تیر به سمت دشمن هستند. فرد ریش داری سوار بر اسب که نیم‌تنه‌ی پایینی او در پشت دیوار محو شده، نیز دیده می‌شود که در دست راستش شمشیر و در دست چپش سپری دارد، او یا بر حریف خود پیروز شده است و یا در حال شکست دادن اوست. اگرچه مهارت و دقت زیادی در طراحی و تناسبات اندامی‌پیکره‌ها به چشم نمی‌خورد، ولی حال و هوای، صحنه‌ای جنگی به خوبی تصویر شده است. در بالای صحنه‌ی جنگ، فردی پیاده با نیزه و کمان در حال حمله است حالت پاها و دستان این مهاجم، بدون در نظر گرفتن تناسبات، با بسیار مؤثر طراحی شده است، بخش عمده آثار مکشوف در فسطاط مربوط به دوره‌ی فاطمی‌است.

تصویر ۱۷- جنگ، پیکره یک مرد با چوب دستی، موزه‌ی هنر اسلامی، قاهره.

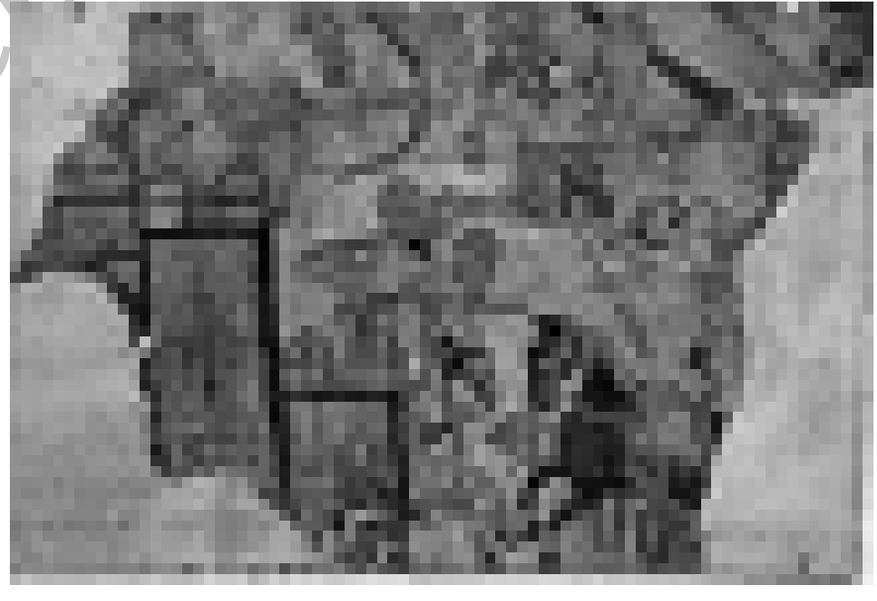

تصویر ۱۸- جنگ، صحنه رزم، موزه‌ی هنر اسلامی، قاهره.

Archive of SID

www.SID.ir

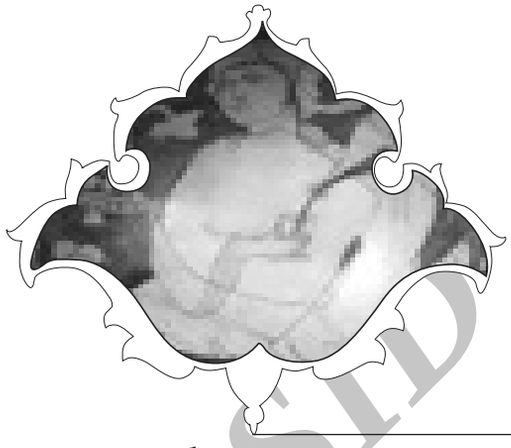

نتیجه‌گیری

دوره فاطمیان در تاریخ هنر اسلامی‌بسیار حائز اهمیت است. بدان جهت که آنان در مرز میان شرق و غرب حکمرانی می‌کردند و به عنوان واسطه‌ای میان هنر و تمدن‌های مختلف نظیر هنر رومی و یونانی در غرب، هنر امویان دمشق و اسپانیا، عباسیان و نیز سلجوقیان در شرق، ایفای نقش می‌کردند.

اعتقادات مذهبی و شیعه‌گری فاطمیان تنها به ساختن مساجد و آرامگاه‌ها و منسوجات این دوره محدود نمی‌شود. کما این‌که بر روی اکثر پارچه‌های بافت کارگاه‌های این دوره، آیات قرآنی و احادیث مشاهده می‌شود. در حالی که در هنرهای دیگر فاطمی‌هرگز این ویژگی دیده نمی‌شود، نه بر آثار شیشه‌ایی و نه آثار کنده‌کاری و نه حتی موضوعات نگارگری این دوره؛ که هیچ‌کدام پیامد و نتیجه افکار مذهبی این سلسله نبوده‌اند. حتی مذهب و آراء شیعی فاطمیان مانعی بر سر راه تصویر کردن مجالس امیران، زنان رقاصه و مردان خنیاگر و ... نگردیده است. آن‌چه همواره مورد نظر هنرمندان فاطمی‌بوده، بهره‌گیری از مضامین مادی و تجسم دقیق‌تر محتوای اثر و نوعی طبیعت‌گرایی در آثار بوده است. با توجه به بیان مضمون اثر، به کار گرفتن خطوط کناره نما در طراحی و طمأنینه و آرامش موجود در پیکره‌ها و نیز استفاده از رنگ‌های عموماً یک‌دست و هم‌گون در نگاره‌ها، باعث ایجاد تعادلی پویا و مطلوب گردیده است. پیوند عمومی و عناصر مشترک بین نگاره‌ها، همان ویژگی‌های بارز نقاشی فاطمی‌یعنی پیکره‌هایی دارای چشمان درشت و بادامی، بینی عمودی، لبان متمایز و ابروهای کمانی و طرّه‌ی گیسوان روی گونه است.

آن‌چه بیشتر مدّنظر هنرمند دوره فاطمی‌بوده است، پرداختن به مضامین زندگی درباری، نوازندگان، رقاصان، حاکمان، ملازمان، مضامین اجتماعی و توجه به زندگی مردم طبقات پایین‌تر بوده است. تصویرگری دو مضمون با اختلاف فاحش (پرداختن به زندگی مردم طبقات بالا و زندگی طبقات فرودست جامعه) عمده آثار برجا مانده این دوره است. آثار اندک برجای مانده از دوره‌ی فاطمی‌به خصوص نگارگری، مجال بحث وسیع و مفصّل در این باره را نمی‌دهد. اما با در نظر گرفتن تأثیرات فرهنگی و هنری که این سلسله از خود بر جای گذاشت، می‌توان استنباط نمود که خلافت فاطمیان در تحولات هنری و دینی سده‌های یازدهم- دوازدهم/پنجم-ششم سهم زیادی داشته است. تحولاتی که به دلیل استقرار خلافت فاطمیان در این منطقه جغرافیایی، به طور اخص باعث ارتباط میان ادیان بزرگ اسلام و مسیحیت شد که پیامد این درهم آمیختگی، به وجود آمدن سبک و شیوه‌های جدید هنری است. از آن جمله آثار نقاشی بر سقف کلیسای پالرموی سیسیل، که در متن، نمونه تصاویری از آن مورد بررسی قرار گرفت، دارای ویژگی‌های تلفیقی نگاره‌های فاطمی مضامین اسلامی‌و مسیحی است.

Archive of SID

www.SID.ir

شرح تصاویر	مضمون	نوع اثر	محل نگهداری	عناصر اصلی	ویژگی فضای حاکم بر تصویر	تصویر
جوان نشسته با جامی‌در دست	درباری-بزمی	نقاشی دیواری بر دیوار حمامی‌در قاهره	موزه هنر اسلامی‌قاهره	پیکره مرد جوان، جام، طاق هلالی	فضای ساکن و منجمد، به کارگیری رنگ‌های یکنواخت	
قدیس بیزانسی	درباری- بزمی	نقاشی بر سقف کلیسا	کلیسای پالرمو، سیسیل ایتالیا	پیکره لاغر و ضعیف قدیس، جام، کوزه، کاسه	فضای ساکن و غیرروحانی	
پادشاه نشسته بر تخت	درباری- بزمی	نقاشی بر سقف کلیسا	کلیسای پالرمو، سیسیل ایتالیا	پیکره پادشاه، دو خدمتکار، چشمان درشت و بادامی‌پیکره‌ها	طرح‌های خطّی و مجسمه‌وار با حالت خشک	
مرد جوان در حال ریختن شراب از تنگ بلورین	درباری- بزمی	بشقاب سفالی	مجموعه‌ی دیوید کیهاگن	پیکره‌ی مرد جوان، تنگ بلورین، جام ظرف میوه و برگ نخل	پیچ‌های ماهرانه دستار پیکره، فضای آرام و واقع‌گرایانه	
پیکره در حال نواختن ساز عود	درباری- بزمی	بشقاب سفالی	گالری هنری فریر، واشنگتن	پیکره‌ی مرد جوان، سازعود، تک برگ در حاشیه ظرف	قرارگیری مناسب پیکره در قاب سفالینه	
پیکره‌ی زن رقاصه	درباری- بزمی	بشقاب سفالی	گالری هنری فریر	پیکره زن، کوزه‌های شراب	حرکت و پویایی، سرخوشی و شادابی	
جوانی با تاجی بر سر و جامی‌در دست	درباری- بزمی	بشقاب سفالی	گالری هنری فریر، واشنگتن	پیکره مرد جوان، دو جام، طره گیسوان روی گونه	پرکردن فضاهای منفی با خطوط پیچان تاک مانند	
عقاب با دو بال گشوده	نمادین	بشقاب سفالی	موزه‌ی هنر اسلامی‌قاهره	استفاده از عنصر نمادین عقاب، امضای هنرمند در زیرپای راست عقاب	نشان دادن قدرت و پیروزی توسط نقش‌مایه نمادین عقاب	
سوارکار در نبرد با اژدها	نمادین	نقاشی بر سقف کلیسا	کلیسای پالرمو، سیسیل ایتالیا	پیکره سوارکار با چهره‌ی قدسی، اسب و اژدها	نگاه روحانی پیکره به نقطه‌ای در فضای لایتناهی صحنه درگیری و جدال با اژدها	

Archive of SID

www.SID.ir

شرح تصاویر	مضمون	نوع اثر	محل نگهداری	عناصر اصلی	ویژگی فضای حاکم بر تصویر	تصویر
جانور اساطیری با سر و تنه‌ی زن و چنگال و بال پرنده	نمادین	تکه کاغذ آسیب دیده	مجموعه‌ی دیوید کپنهاگن	استفاده از موجود اساطیری	خطوط طراحی گونه، عدم تنوع در رنگ‌آمیزی	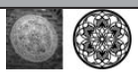
چوب بازی	اجتماعی – روزمره	تک برگ مصور از نسخه ناشناخته	موزه‌ی هنر اسلامی‌قاهره	پیکره ۳ مرد، چوب‌های مخصوص بازی	رنگ‌های متنوع، فضای خلاء گونه و پویا	
وزن کردن کالاها با ترازو	اجتماعی	تک برگ مصور از نسخه ناشناخته	موزه‌ی هنر اسلامی‌قاهره	پیکره دو مرد، جوان و پیر، ترازوها و کالاها	عدم رعایت بعدنمایی، به کارگیری رنگ‌های زیبا	
تمرین نظامی	اجتماعی – روزمره	تک برگ مصور از نسخه ناشناخته	موزه‌ی هنر اسلامی‌قاهره	دوسوار کار با چوب دستی‌های بلند	صحنه نزاع و رقابت	
کشتیگیران	اجتماعی – روزمره	تکه کاغذ آسیب دیده	موزه هنر اسلامی‌قاهره	دو کشتی گیر با خطوط طراحی گونه	خطوط طراحی قوی، تناسب نزدیک به طبیعت	
شکارچی سوار بر اسب	شکار	بشقاب سفالی	موزه‌ی هنر اسلامی‌قاهره	پیکره شکارچی، اسب، باز شکاری	ترکیب‌بندی، متناسب با قاب	
سربازان پیامبر	جنگ	تک برگ کاغذی	موزه‌ی هنر اسلامی‌قاهره	دو سرباز با ابزارآلات و زره جنگی، درخت	هاله نور دور سر مردان، نوشته کوفی در بالا، درخت مقدس، حالت خشک و بی‌روح سربازان رعایت تقارن در محور عمودی	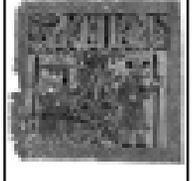
مردی با جامه‌های ساده و چوب دستی	جنگ	تک برگ کاغذی	موزه هنر اسلامی‌قاهره	طرحی ابتدایی از یک مرد	ناهمگونی و عدم پرداختن به جزئیات	
محاصره دژ	جنگ	تک برگ کاغذی	موزه هنر اسلامی‌قاهره	جنگ‌جویان، اسب، دیوارهای دژ	فضای ترس و وحشت ناشی از جنگ، عدم تناسب و بُعدنمایی	

Archive of SID

www.SID.ir

Archive of SID

فهرست تصاویر

تصویر ۱- درباری - بزمی، نقاشی دیواری، حمامی‌در جنوب مصر، موزه‌ی هنر اسلامی، قاهره، منبع ش ۲۱.
تصویر ۲- درباری - بزمی، نقاشی بر سقف چوبی کلیسای پالرمو، سیسیل، منبع ش ۱۹، ص۸۴
تصویر ۳- درباری - بزمی، نقاشی بر سقف چوبی کلیسای پالرمو، سیسیل، منبع ش ۲۲.
تصویر ۴- درباری - بزمی، بشقاب سفالین لعاب براق، مجموعه‌ی دیوید کپنهاگن، منبع ش ۲۳.
تصویر ۵- درباری -بزمی، بشقاب سفالین با طرح نوازنده، گالری هنر فریر، واشنگتن، منبع ش ۲۴.
تصویر ۶- درباری - بزمی، بشقاب سفالین با طرح رقّاصه با دو کوزه، گالری هنر فریر، واشنگتن، منبع ش ۲۴.
تصویر ۷- درباری - بزمی، بشقاب سفالین با طرح پیکره نشسته با دو جام، گالری هنر فریر، واشنگتن، منبع ش۲۴.
تصویر ۸- نمادین، بشقاب سفالین با طرح عقاب، موزه‌ی هنر اسلامی، قاهره، منبع ش ۲۳.
تصویر ۹- نمادین، نقاشی بر سقف چوبی کلیسای پالرمو، نبرد با اژدها، منبع ش ۲۰، ص ۷۰.
تصویر ۱۰- نمادین، قطعه‌ای از نقاشی بر روی کاغذ جانور اساطیری با سرو تنه زن و چنگال و بال پرنده، مجموعه دیوید، گپنهاگن، منبع ش ۲۳.
تصویر ۱۱- اجتماعی- روزمره، نقاشی با طرح چوب بازی، موزه‌ی هنر اسلامی، قاهره، منبع ش ۲۵.
تصویر ۱۲- اجتماعی- روزمره، وزن کردن کالاها با ترازو، موزه‌ی هنر اسلامی، قاهره، منبع ش ۲۵.
تصویر ۱۳- اجتماعی- روزمره، دو جنگجو سوار بر اسب، موزه‌ی هنر اسلامی، قاهره، منبع ش ۲۵.
تصویر ۱۴- اجتماعی- روزمره، طراحی از دو کشتیگیر، موزه‌ی هنر اسلامی، قاهره، منبع ش ۲۱.
تصویر ۱۵- شکار، سوارکار به همراه باز شکاری، موزه‌ی هنر اسلامی، قاهره، منبع ش ۲۵.
تصویر ۱۶- جنگ، نقاشی با عنوان سربازان پیامبر، موزه‌ی هنر اسلامی، قاهره، منبع ش ۲۱.
تصویر ۱۷- جنگ، پیکره یک مرد با چوب دستی، موزه‌ی هنر اسلامی، قاهره، منبع ش ۲۱.
تصویر ۱۸- جنگ، صحنه‌ی رزم، موزه‌ی هنر اسلامی، قاهره، منبع ش ۲۶.

www.SID.ir

فهرست منابع

۱- اتینگهاوزن، ریچارد و گرابر، الگ؛ هنر و معماری اسلامی(۱)، ترجمه‌ی یعقوب آژند، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۸۶.

۲- باسورث، کلیفورد ادموند؛ سلسله‌های اسلامی‌جدید، راهنمای گاهشماری و تبارشناسی؛ ترجمه‌ی فریدون بدره‌ای؛ تهران، انتشارات مرکز بازشناسی اسلام، ۱۳۸۱.

۳- برند، بارابارا؛ هنر اسلامی، ترجمه‌ی مهنار شایسته‌فر، تهران، انتشارات مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۳.

۴- البهسی، عفیف؛ هنر اسلامی، ترجمه‌ی محمود پورآقاسی، تهران، انتشارات سوره مهر، ۱۳۸۷.

۵- بیکر، پاتریشیا؛ منسوجات اسلامی، ترجمه‌ی مهناز شایسته‌فر، تهران، انتشارات مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۵.

۶- پاکباز، رویین؛ دایره المعارف هنر، تهران، نشر فرهنگ معاصر، چ ۴، ۱۳۸۳حسن زکی محمد، کنوزالفاطمیون، ترجمه ندا گلیجانی مقدم، تهران، دانشگاه الزهرا (س) ۱۳۸۲.

۷- شایسته‌فر، مهناز؛ دیباچه‌ای بر هنر ایرانی اسلامی، تهران، انتشارات مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۶.

۸- شایسته‌فر، مهناز؛ رمز و راز هنر اسلامی‌در آفریقا و ایران، دو فصلنامه هنر اسلامی؛ سال اول، شماره دوم، بهار- تابستان ۱۳۸۴، صص ۱۲۰-۱۰۵.

۹- شفا، شجاع الدین؛ ایران در اسپانیا، ترجمه‌ی مهدی سمسار، تهران، نشر گستره، ۱۳۸۵.

۱۰- طاهری، علیرضا؛ سیر تحول و طبقه‌بندی اژدها در نگارگری ایرانی، دو فصلنامه هنر اسلامی، سال پنجم، شماره دهم، بهار - تابستان ۱۳۸۸، صص ۲۲-۷.

۱۱- عکاشه، ثروت؛ نگارگری اسلامی، ترجمه‌ی غلامرضا تهامی، تهران، نشر سوره مهر، ۱۳۸۰.

۱۲- علام، نعمت اسماعیل؛ هنرهای خاورمیانه در دوران اسلامی، ترجمه‌ی عباسعلی تفضلی، مشهد، نشر آستان قدس رضوی، ۱۳۸۶.

۱۳- لویس، برنارد و دیگران؛ اسماعیلیان، ترجمه یعقوب آژند، تهران، انتشارات مولی، ۱۳۸۶.

۱۴- ناصری طاهری، عبدالله؛ تاریخ گسترش اسلام در شمال آفریقا و اروپا از آغاز تا سقوط اندلس، تهران، مؤسسه انتشاراتی روزنامه ایران، ۱۳۸۱.

۱۵-هال، جیمز؛ فرهنگ نگاره‌ایی نمادها در هنر شرق و غرب، ترجمه‌ی رقّیه بهزادی، تهران، نشر فرهنگ معاصر، ۱۳۸۷.

۱۶- هیلن برند، رابرت؛ هنر و معماری اسلامی، ترجمه‌ی محمود پورآقاسی، تهران، انتشارات سوره مهر، ۱۳۸۷.

۱۷- یاحقی، محمدجعفر؛ فرهنگ اساطیر و داستان وارهها در ادبیات فارسی، تهران، فرهنگ معاصر، ۱۳۸۶.

18- Tunsch, Thomas, *Museum of Islamic Art of Berlin,* Editor: Verla G Philipvon 19-Zabern Mainz, Translation: R. Hugh Barnes, Published by Museum of Berlin 2003.

20- Talbot Rice, David, *Islamic art,* Thames and Hudson, New York, 1993.

21- Hillenbrand, Robert, *Islamic Art and Architecture,* Thames and Hudson, New York, 1999.

سایت‌ها:

22- www.Islamicmusem.gov.eg

23- www.qantara- med.org

24- www.davidmus.dk

25- www.asia.si.edu

26- www.discovereislamicart.org

27- www.nms.ac.uk(national museum Scotland)

Archive of SID

www.SID.ir